

**Karády Viktor**

**A zsidóság történelmi szociológiája Kemény István pályáján**

Részt venni ezen a konferencián számomra kötelezettség, nemcsak mint tisztelgés Pista emléke előtt, de a személyes hálaadás egy formája is, mert a vele való együttműködés döntő módon befolyásolta kutatói utamat. Hozzátenném, hogy a honi szociológiában talán ő volt az egyetlen, aki ilyen hatást gyakorolt rám - külföldi szakértő barátaim mellett, akik között elsősorban ifj. Vázsonyi Vilmost, Alex Dzerzanskit és a nemrég elvesztett polihisztor Hirschmann Niszánt kell említenem. Ugyanakkor ittlétem nem kevésbé zavarba is ejt, mert Pistával való kapcsolatomból és egyszeri intenzív együttműködésemből elengedhetetlen felvázolásával magamról is kell beszélnem. Pista életművében tavaly a *Múlt és Jövő* kiadó jóvoltából magyarul is kiadott s máris három új kiadást megélt könyvünk ugyanis tudtommal Pista pályájának egyetlen jelentős kutatási aktusa a honi zsidóság témájában. Igaz nála a magyar és az európai történelem szociológiai szemlélete és benne a zsidóság szerepére való utalás, a háttérben erős intellektuális véna gyanánt végig követhető maradt, mint ez kitűnik a társadalomfejlődésre vonatkozó előadásaiban, de kutatóként tudtommal közös munkánk után nem nyúlt a kérdéskörhöz. Számomra viszont mintegy fél vagy háromnegyed éves (?) intenzív kutatói együttműködésünk eredménye máig meghatározó koncepcionális útmutatókat jelölt ki e sokrétű témavilág empirikus szociológiai vizsgálatához. Ittlétemmel tehát nem csak a nagy szociológus emléke előtt tisztelgek, de személyes hálámat is kifejezem iránta.

Együttműködésünk körülményeiről beszámol idézett könyvünk előszava. Én ugyan 1956 legvégétől emigrációban éltem, de már az 1960-as évek második felében jártam haza s ekkortól datálódik Istvánnal való kapcsolatunk is. 1972 óta már akadémiai kutatói csereprogram keretében évente egy hónapot kutatni is tudtam az országban. Ezek a vizsgálódások kezdettől fogva (máig is) elsősorban a felekezeti sokféleség társadalomtörténelmi súlyának különböző tematikus szempontok szerinti felmérésén alapultak. Legtöbbször konkrét publikációs célok nélkül is tömegével írtam és irattam ki ilyen adatokat, főképp a zseniális minősítést korán kiérdemlő honi statisztikai irodalomból iskolázási, egyetemszociológiai, szakmai mobilitásra, rétegszerkezetre, a demográfiai viszonyok fejlődésére, a városiasodásra, a népesség területi megoszlására vonatkozó információkat. Ehhez Pista egyes munkatársai is hathatósan

hozzájárult. Egy alapvető iskolaszociológiai bibliográfiát egyik tanítványának felesége állított számomra össze. (Mindezt persze anyagilag megfelelően honoráltam.) Így amikor 1977-ben Pista Párizsba emigrált és átmenetileg be tudtam fogadni a nemrég alapított s a Bd Raspail-ra telepített Embertudományok Házában lévő kis irodámban (ahol az egész Bourdieu stáb székel), adta magát a terv, hogy dolgozzunk együtt.

A zsidó téma választásának Pistának is többfajta erős motivációja is akadt. Felmenői révén, a nyilas örület elleni harcban való aktív részvétele okából, de korábbi társadalomtörténeti tanulmányai révén is (hiszen ő Hajnal István tanítványa is volt a pesti bölcsészkaron, sokfajta más stúdiumok mellett). Pista sokszorosan érdekeltnek bizonyult a témában. Számomra akkoriban főképp az játszott szerepet, hogy adatgyűjtéseim központjában a zsidóságra vonatkozó információk álltak, melyekből minden vizsgálható szempontból kitűnt a magyar társadalomfejlődés unikális sajátossága, a zsidóság egyedülálló szerepe az ország modernizálódásában, amit a felvilágosodás utáni korra nézve nemzetépítésnek is hív a történelem.

És persze mindkettőnk számára erősen motiváló tényező volt ebben a témaválasztásban a zsidóság kitartó emlékezetpolitikai tabuja, melyet az 1948-as 'fordulat éve' után Magyarországon a kommunista rendszer legutolsó fázisáig, az 1980-as évekig, nem teljesen de azért látványosan fenntartott s ez az egyébként otthon is kibontakozó társadalomtörténet-írásban is érvényesült. Publikált számításaim szerint míg 1945-49-ben ezret meghaladó nagyságrendben jelentek meg írások a honi országos terjesztésű napilapokban a zsidóság – főképp a Holokauszt – tárgyában, a sztálinista 50-es évek mélypontja után 1975-79-ben ennek még mindig csak a negyede vagy ennél kevesebb. Randolph Braham kimerítőleges bibliográfiája szerint évente 1984-ig külföldön mindig több tudományos jellegű publikáció tárgyalta a zsidóság múltját (kevésbé a jelenét), mint belföldön. Visszatekintve, elmondható hogy vállalkozásunk az 1970-es években úttörő jellegűnek számíthatott, ha nem is volt (főképp 1940 előtti) precedensek nélküli.

Ez eleve különös kontrasztot mutatott addigi francia kutatásaim hozamával, melyről szó volt ugyan a Pistával folytatott eszmecsereinkben, de ami aztán kimaradt kutatási eredményeinkből, mint nem elégségesen kidolgozható összehasonlítási szempont. Zsidó toposzok ugyanis felvillannak a szociológia alapító mestereinek (Mauss, Durkheim) életútjában, melyekkel kezdetben foglalkoztam Bourdieu megbízásából, különösen a Dreyfus ügy kapcsán, de a mögöttük álló társadalmi valóságot már alig tudtam görcső alá venni. Annál kevésbé, hogy a 'nagy nemzet' kialakulásában a Hugonották 17. század végi részleges kiűzetése óta a túlnyomóan domináns katolicizmus melletti felekezeti megosztottság nem kapott – legalábbis a történettudományos feldolgozásokban - különösebb szerepet az ország fejlődéstörténetében, Elzász-Lotaringia megyéin kívül. Igaz, a vállalkozói szférában és az alkotó értelmiségben itt is lehetne és érdemes lenne külön vizsgálni a zsidó és a protestáns kisebbségek részvételét, de erre nincsenek a magyarországihoz akárcsak megközelítőleg hasonlítható források. A Nagy

**Forradalom óta a francia közületi információs intézmények gyakorlatilag semmiféle felekezeti adatot nem gyűjtenek, s nemzetiségit is csak ritkán, még kevésbé hoznak nyilvánosságra. Itt is Pista volt az a honi szaktekintély Andorka Rudolf családi barátunk mellett, messze azelőtt még, hogy a jó sors kutató partneri kapcsolatba hozott össze a fiatal társadalomtörténész és szociológus Nagy Péter Tiborral, aki felhívta figyelmemet arra, hogy a Fényes Elek és Kőrösy József alapította páratlanul gazdag publikált statisztikai irodalom mellett Magyarországon a személyre szóló adatokat kezelő történelmi levéltári információ-források is gyakran sokkal szélesebb körűek mint Nyugat-Európában. Ez éppúgy vonatkozik az – ugyan erősen változó időtávra, de a 19. századra már messzemenően - szisztematizált demográfiai adatgyűjtésekre, mint a porosz egyetemi és iskolarendszert átvevő (vagy ennek hatására modernizált) képzési rendszer közönségére. Köztes és keleti Európa egyes államaiban – különösen de nem csak a volt Habsburg tartományokban és országokban - minden iskolába kerülő fiatal beiratkozási anyakönyve rendre, leggyakrabban évente – az óvodától az egyetemi doktorátusig - (persze hiányokkal) tartalmaz szociológiailag alapvetően fontos ismereteket. Ezek sokféle szempontból kijelölik és kimutatják helyét az adott társadalmi térben, főképp a társadalmi tőkékkel való ellátottság hierarchiáiban. Így legtöbbször vannak objektív adatok a beiratkozó korára vagy születése dátumára, a születés helyére, a szülők lakhelyére és foglalkozására, néha nemesi háttérére vagy értelmiségi státusára (pl. az apa dr. címével), nem beszélve az érintettek korábbi iskolai pályájáról, diplomáiról és egyéb műveltségbeli titulusairól (pl. néha nyelvismeretéről is), esetenként még arról is, hogy kap-e ösztöndíjat vagy tandíjmentességet. E mellett – számunkra ez volt perdöntő - jelzik az érintettek öröklött s mintegy ‘vállalt é ugyanakkor változtatható tulajdonságait is, mint a vallás és a nemzetiség (vagy az anyanyelv). Pistával hosszasan vitattuk, hogy miért nincs ez így Nyugaton. Franciaországban az állami versenyvizsgákra jelentkezők részleges kivételével (akiknél persze vallási vagy nemzetiségi adatot nem ismert a rendszer, de a szülökre és az iskolai pályákra vonatkozót már igen.) Emlékszem, hogy amikor a híres párizsi középiskola Henry IV. 19. századvégi diákjainak levéltári nyomát kerestem, a szülők esetenként meglévő lakcímén kívül semmifajta információ nem került elő a nemzeti elit pozícióinak későbbi várományosairól. Pista melegen támogatta, hogy tovább folytassam a vele való partnerség idején kezdett s később elmélyült prozopográfiai kutatásaimat a magyar egyetemi levéltárakban, legelőször Szegeden.**

**Emlékeim szerint Pistával való közös munkánk simán, feszültségmentesen zajlott. Igaz, még az első időkben előfordult az, hogy másfél hónapra egyszerűen eltűnt s hollétéről semmi jelet nem hagyott. (Akkoriban a személyes mobil telefonnak híre sem volt.) Mint utóbb kiderült, Amerikában volt álláskeresés ügyében (de ezt sem tőle tudtam meg). Azután viszont úgy dolgoztunk, mint fiatal kutatók. Pista járta főképp a könyvtárakat a hiányzó irodalom begyűjtésére és feldolgozására. Ő volt a**

munka történése, míg én inkább a szociológiai adatelemzést és adatelemzést végeztem, természetesen az íródiák szerepkörének ellátása mellett. Sikerült megszerveznem a budapesti francia konzul szíves közreműködésével, hogy Pista egyes hiányzó kutatási anyagai, köztük bizonyos, a munkánkhoz fontos referenciák és irodalom egy része, a követségi futárcsomagban (*valise diplomatique*) cenzúrázatlanul jusson el Párizsba. (Emlékszem, a Quai d'Orsay-ba mentem értük.) Minden részlet megbeszéltünk ugyan, de előfordult az is, hogy majdhogynem szórul szóra diktált magyarul lefordítandó részleteket. A dzsenti értékekre és beállítottságra vonatkozó tételes, pontokba szedett elemzés például így született. Pista igen ambiciózusan dolgozott, ami – gondolom- meg is látszik az eredményen. S ezt fontosnak is tartotta. Mivel ő sem volt mentes a kreatív értelmiségben természetes igénytől, hogy szellemi termékei megfelelő nyilvános elismerést nyerjenek, egyszer, jól emlékszem, fel is emlegette – s gondolom, nem csak vicc gyanánt – ú.n. szerencsém, hogy tulajdonnevem a kezdőbetűk ABC sorrendjének hála, az övé előtt szerepel majd a publikáción. Mivel a kiadói szokásjognak ez az imperatívusza Bourdieu még fiatal folyóiratában, ahol munkánkat két kivételesen hosszú tanulmány formájában el tudtam helyezni, szintén érvényben volt, most utólag szívesen elismerem (Pistának szánt egyfajta poszthumus igazságszolgáltatás gyanánt), hogy munkánk szerzőinek sorrendjét teljesen igazolt lett volna az ő nevével kezdeni.

Publikációink lezárta után azonban személyes útjaink Pistával elváltak. Mégis ezek éppen a honi zsidóság jelenkori története kapcsán még egyszer minden bizonnyal keresztezték egymást mindenfajta találkozás, konkrét együttműködés, sőt korabeli tudtom nélkül is. Pista közismerten együttműködött Kende Péterrel a híressé vált kis formátumú, az országhatáron könnyen átjuttatható, szabadon terjesztett társadalom és politikatudományú irányultságú könyvsorozat a Magyar füzetek (*Cahiers hongrois*) párizsi kiadásában. Ebben 1984 elején egy többszerzős kötetet adtunk ki Kende Péter előszavával a túlélő zsidóság helyzetéről Magyarországon 1945 után, melynek valószínűleg Pista lehetett a szaklektora. (Ottani saját, hosszúra sikerült tanulmányom tovább bővített verziója a rendszerváltás után Budapesten könyv alakban is megjelent.)

Ha tanulmányunk tematikus bemutatásának nem itt a helye, a továbbiakban egyrészt felemlíteném azokat a toposzokat, melyek emlékeim szerint Pista számára (és számomra is) fontosabb új eredményként voltak benne elkönnyvelhetők. Másrészt utalnék arra a globális koncepcióra, mely – ugyan számos kidolgozatlan részelem mögött – kiejlik közös munkánkból s melyből empirikus történelem-szociológiai munkásságom a honi zsidóság Európában (s az egész világon) nézetem szerint egyedülálló, sajátos múltja tárgyában azóta is messzemenően táplálkozik. Ezt a koncepciót egyértelműen Pistának köszönhetem.

Az előbbiekre nézve már említés történt a dzsenti mentalitás és értékrend Pistának köszönhető bemutatására, mint a gyenge magyar,

nemzetiségileg endogén és jórészt félresikerült (mert keresztény oldalon nem autonóm s kreatív polgárookra épülő) polgárosodás legfőbb kerékkötőjére. Fontosnak tűnik, hogy munkánkban sikerült több szempontból (gazdasági szerepkör, iskolázás, demográfiai modernizáció, stb.) összeállítani és az elemzésben mozgósítani a korábban alig használt felekezeti-sajátos rétegstatisztikák tárházát. Ezzel párhuzamosan a kulturális asszimiláció témaköre is újfajta, többdimenziós megvilágításba helyeződött át. Tudtommal tanulmányunkban jelent meg az az - utóbb nemritkán félreértett s egyes történészekről kapásból elutasított - elképzelés, amely a zsidóság bevonását a kiegyezés után intenzívvé váló nemzetépítés kollektív vállalkozásába s ennek keretében a zsidóság nemzetiesítését és viszonylag sikeres társadalmi befogadását egyfajta virtuális 'asszimilációs társadalmi szerződés' megvalósításának tudja be. Bár ennek részletes történelmi tárgyalására nem kerítettünk sort, a háborús és a forradalmi évek krízishelyzetében való zsidó részvétel is új megvilágítást nyert azzal a megfigyelésünkkel, hogy a korabeli magyar progresszió legaktívabb ágensei és résztvevői eleve a zsidó értelmiségből kerültek ki. (Azóta kemény adatokkal sikerült bizonyítanom, hogy például a Galilei kör diáksága 80 %-ban a nagyvárosi zsidóságból rekrutálódott.) Ebben az összefüggésben nem elhanyagolható a *numerus clausus* törvényre vonatkozó elemzésünk hozama sem, melynek szintén heves kritikákkal kellett szembenézni. Idevágó konklúzióink ugyanis az volt, hogy a formálisan jogtipró törvény elsősorban a fegyveres diák karhatalom antiszemita terrorjának leszerelésére irányult s így nemigen tulajdonítható az ellenforradalmi kormány saját kútfőből táplált kezdeményezésének. A törvénytervezetben eredetileg nem is szerepelt a hallgatóság számainak nemzetiségi vagy felekezeti arányosítása, ami aztán a törvényjavaslat magánkezdeményezésből származó módosításával kizárólag a zsidó beiratkozóknál került tényleges alkalmazásra. A kultuszminisztérium diktálta kötelező zárt számokkal mindenképp brutálisan túlszelektált zsidó hallgatóság tényleges helyi arányszámai végig az előírt 6 % körül, később egyre inkább ez alatt mozogtak a fővárosban – ahol az ellenforradalmi diákság nyomásgyakorló képessége továbbra is sokkal keményebben érvényesült mint vidéken. Szegeden, Debrecenben és legfőképp Pécsen azonban sokáig dupla annyi marad a beiratkozó zsidó diákok aránya (bár ennek más tényezői is voltak). Érdekesség végül a paradoxonnak is felfogható empirikus eredményünk arra nézve, hogy a akadémiai jogegyenlőséget Európában történelmileg (az emancipáció óta) először felrúgó *numerus clausus* ellenére a fiatal zsidó nemzedékek globális egyetemi felülképviseltettsége az 1930-as évek elejéig adatainkban tisztán kimutatható, ha persze nem is a liberális kettős monarchia korában megszokott, s rendre növekvő, hanem 1932 után már sebesen csökkenő mértékben.

Végül engedjék meg, hogy felemlítsek néhány olyan toposzt, melyek ugyan nem juthattak teljes körű kidolgozáshoz közös tanulmányunkban, de szóba kerültek Pistával való beszélgetéseim során mint ígéretes, esetlegesen

fontos kutatási területek. Ezeknek az eszmecseréknek a hozama későbbi munkáimhoz is konkrét útmutatóul szolgált. A nagy társadalomtörténész Vörös Károly mellett Pistával tudtam először beszélni a névmagyarítási mozgalom jelentőségéről mint a zsidó és a sváb-német asszimiláció egyik zászlóshajójáról, melyre nincs párhuzam sehol másutt Európában. Erről később egy kitűnő fiatal történésszel, Kozma Istvánnal sikerült könyvet publikálnunk. Hasonló vonatkozik a zsidó aposztázia ('kitérés') kérdéskörére, mellyel tanulmányunk tételesen is foglalkozott, hiszen a numerus clausus kivédésének ez volt egyik kezdetben nemritkán (bár nem mindig) eredményes módozata. Pista idevágó intuiciói több későbbi ilyen tárgyú felmérésben jelentős szerepet kaptak. Ugyanez áll a zsidó-keresztény és más 'vegyes' házasságok problémáira, melyek a honi társadalomtörténetben is fontos jelzések a csoportközi kapcsolatok alakulására, de amelyek annak ellenére ébresztettek igen kevés közfigyelmet, hogy statisztikusaink mind Budapestre mind az egész népességre nézve erről folyamatos adatszolgáltatást végeztek a kiegyezést követő évektől a kommunista fordulat évéig. Nem maradt ki beszélgetéseinkből a (csúnya kifejezéssel, jobb híján) 'zsidó túliskolázásnak' minősített jelenség s amelyről részletesen beszámoltunk tanulmányunkban is. Itt számomra megint az a döbbenetes, hogy az Európában tudtommal teljesen egyedülállóan gazdag idevágó magyar iskolastatisztikai irodalomból – mely a világháborúk közötti korban érte el csúcspontját minőségben és mennyiségben is – és az ezzel párhuzamos levéltári forrásokból (mindkettőből hetente akadnak még felfedezéseim) – igen kevés s az is igencsak felszínesen haladta meg a társadalomtörténészek ingerküszöbét.

Egy téma maradt, az antiszemitizmus miéértje és hogyanja a modern társadalmakban, ami nemegyszer került szóba köztünk, mindig konkrét megoldásra vonatkozó konklúzió nélkül. Erről most zárok le egy kis könyvnyi esszét annak a munkahipotézisnek jegyében, melyet (kissé bizonytalan) emlékeim Pistának tulajdonítanak s amit Boudieu *hysteresis*-nek vagy Don Quichote-effektusnak hív: nemritkán fordul elő, hogy egy adott történelmi körülményekhez kötött jelenség túléli önmagát azután is, hogy az azt kiváltó történelmi körülmények megszűntek. Talán így közelíthető meg legjobban a felvilágosodás kora utáni antiszemitizmus is, benne a gyakran teljesen irracionális, zsigerinek mondott zsidógyűlölet fellángolása különböző másodlagos 'okok' – pusztán referenciák – ürügyén, úgyis mint a keresztény antijudaizmus (egy igen régi, vallások közötti konfliktus) által kreált s a zsidóságot sújtó kollektív stigma továbbélése egy hovatovább szekularizált világban. Pista azok közé a – ritka – szociológusok közé tartozott, akitől sokat tanulhatunk arról, hogy a történelem (vagy a történelemből sok minden) bennünk, a társadalmakban, akarva-akaratlanul, (tovább) él.